

Харківські козаки, гусари, кірасири...

[С. Арбузова, ст. викладач кафедри політичної історії.]

#13-14 от 25.05.2004

Козацька організація серед поселенців м. Харкова існувала з часу його заснування. За переписом 1655 р. "в Харьковской и Лопанской слабодах" нараховувалося 476 "черкас". Сама назва поселенців (тюрк. "чери-кисі" - озброєна людина) свідчить про козацьку належність перших харків'ян. У 1659-1660 р.р. для захисту краю від татар та організації населення царський уряд сформував Харківський, а згодом (1670 р.р.) - Балаклійський слобідські козацькі полки. Останній проіснував лише сім років і був приєднаний до Харківського. В свою чергу, із Харківського 1685 р. виділився Ізюмський полк. Таким чином, разом з Острозьким, Сумським та Охтирським вони склали п'ять козацьких полків - військових та адміністративно-територіальних одиниць, на які поділялося Слобідська Україна.

При заснуванні Харківський полк мав у реєстрі 1357 козаків (64% чоловічого населення міста) і 17 старшин. Першим полковником значився Остап Воропай.

У 1665-1668 р.р. на чолі Харківського полку був уже прославлений походами на татар колишній кошовий Запорозької Січі І.Д. Сірко. Але як визначена військово-територіальна структура з полковим центром і степними містечками полк оформився за урядування Григорія Єрофійовича Донця (1668-1691 р.р.).

Рід Донців дав Харкову цілу династію з п'яти полковників. Сам Г.Є. Донець поширював версію про походження з польських шляхтичів Захаржевських (тому нащадки і стали записуватися Донцями-Захаржевськими). Історики ніколи не йняли віри "шляхетським легендам": "Простий козак, енергійний, розумний, хоч навіть неграмотний... хитрий і до крайності жадібний..." Справді, Г.Є. Донець "правдами і неправдами" набув чимало маєтків, був "у фаворі" у російського уряду, мав високий московський чин стольника. Але відомий він і добродійною діяльністю: розбудовою Успенської церкви у Харкові, заснуванням Курязького Преображенського монастиря, під який надав землі, млини, гроші. (В ньому і замолював гріхи своєї свавільної вдачі, на схилі віку ставши ченцем).

Під керівництвом Г.Є. Донця міста полку були значно укріплені, вибудовано нові фортеці у Золочеві, Ізюмі, Слов'янську та ін., "осаджено" Нову Водолагу. Харківські козаки 1672 р. розбили татар під Мерефою, 1679 - розсіяли 10-тисячну орду під стінами Харкова: "многих побили, в реках потопили и разогнали по лесам"; наступного року знову розбили татар біля Золочева. Такі операції здійснювалися майже щороку.

З початку XVIII ст. харківський полк зазнає реформацій та утисків російських властей.

Кількість козаків (що 1693 р. досягла 7 тис.) значно скорочується. Під час війни зі шведами у 1705-1710 р.р. харків'яни воювали на Неві і в Прибалтиці, брали участь в Полтавській битві, а населення полку крім свого забезпечувало провіантом ще три полки російської армії.

В 1719 р. козаків стали посилати на будівництво Ладозького каналу. Роботи й хвороби нищили слобожан не менше, ніж татари: у одному тільки 1721 р. їх там померло 260 чоловік.

А у 1731-1733 р.р. розгорнулося будівництво Української укріпленої лінії. І поки у голому степу козак на кількисот кілометрів насипали 8-метрові вали, копали рови, власне господарство занепадало. Та незважаючи на це, під час чергової російсько-турецької війни Харківський полк не тільки виставляв тисячу чоловік для походів, а й утримував п'ять російських полків. Виряджаючи їх, харків'яни гірко жартували: "Москалики-соколики поїли наші волики, вертайтеся здорові - поїсте й корови".

Разом з руйнуванням економіки краю знищувалася і автономія слобідських полків. З 1720-х років їх старшин призначали царські чиновники, при цьому полковників - обов'язково з росіян; з 1730-х р.р. виділили регулярні роти, в яких вже була справжня муштра; щорічними стали військові збори.

Прихід до влади Єлизавети Петрівни породив сподівання на покращення становища. На коронації імператриці Харківський бригадир і полковники були "допущены к руке", а невдовзі слобідським полкам були надані жалувані грамоти "содержать их при прежних вольностях". У слобідських полках впровадили єдину форму: "верхние черкески, с откидными рукавами и обложенные серебряными тесьмами и снурками, во всех полках синие, а чекмень и шаровары по полкам: в Харьковском - желтые..., в Изюмском - красные..."

По-європейськи одягнувши, слобожан і використовували для забезпечення європейських амбіцій імператриці: у 1746 р. вони підтримували право на австрійську корону Марії Терезії, у 1757 - билися проти Фридриха Пруського і поверталися додому ледь не пішки, втративши від нестачі корму всіх своїх коней... "Превечно признательны имеют пребыть черкасы слобожан щедрым милостям государыни-царицы" - зауважував харківський місцевий літописець.

Спрямована на скасування "прав і вольностей" слобідських козаків політика російського уряду отримала своє завершення за Катерини II. Мотивуючи бажанням "непрочную" службу слобідських козацьких полків перетворити на "лучшую и государству полезнейшую", імператриця указом 28 липня 1765 р. ліквідувала слобідське козацтво. Замість розформованих козацьких створювалися регулярні гусарські полки.

Перетворення козаків на гусарів виявилось нелегкою і довгою справою. Старшина, що отримала офіцерські чини, але за реформою втратила владу над краєм, не була зацікавлена у її впровадженні. Призначені у гусари заможні козакі втікали, переховувалися. Їх розшукували, карали канчуками. Харківський губернатор Є.-Щербинін "дабы неповадно было" наказав брати у заручники родичів; тих, хто переховував втікачів, катували, висилали до Сибіру.

Та не встигли колишні козакі-гусари як слід призвичаїтися до накладних кучерів-перук, незручної, але яскравої форми (тільки шовкового шнура на оздоблення одного мундира витрачалось близько 100 метрів!), а найголовніше - до важкої муштри, якою досягався блискучий гусарський вишкіл, як настали нові зміни. Відомий прихильник пруських звичаїв, імператор Павло I перетворив Харківський полк на кірасирський. Здіймаючи хмари пилюки, вулицями мирного Харкова виступали загони важкої кавалерії. Серед воїнів у великих чорних капелюхах, білосніжних комірах-колетах та сталевих панцирях-кірасах був і нащадок харківської старшинської династії - майбутній письменник Г. Квітка-Основ'яненко. Нелегкий і

славний шлях, пройдений харківськими козаками і гусарами вів кірасирів далі - у бурхливе XIX століття. Але це вже інша історія...